

МРНТИ 16.21.63

Д.А. Садық

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
аға лаборанты. Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАСЫ ТІЛ ТАРИХЫ АЯСЫНДА (Алматы астионимының коды)

Аннотация: Қазіргі қазақ даласындағы көптеген елді-мекендердің өзіндік тарихи сыры, уәжі бар. Бірі бұлыңғыр, бірі анық. Сол топонимдерді лингвистикалық саралау, тарихи мотивін анықтау үшін тіл тарихына жүгінуге тура келеді. Әсіресе этимологияның түрлі әдістерін пайдалану арқылы ежелгі атаулардың ең соны тілдік кілттерін ашуға болады.

Мақалада Алматы қаласы атауының шығу тарихы жайы баяндалады. 1000 жылдық тарихы бар қаланың миссионер ғалымдар пікірінен бастап, бүгінгі күнге дейінгі көзқарастар саралануының нәтижесінде оның этимологиясына қатысты қалыптасқан екі түрлі тұжырым ұсынылады.

Тірек сөздер: тіл тарихы, ономастика, этимология, полисемия

Д.А. Садық

Старший лаборант Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
Алматы, Казахстан

ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ КАЗАХСКОЙ ОНОМАСТИКИ (код астионима Алматы)

Аннотация. В названий у многих населенных пунктов в современном Казахстане есть свое историческое значение, мотив. Для лингвистического анализа, определения исторического мотива тех топонимов приходится использовать исследования в области истории языка. Особенно, используя различные методы этимологии, можно открыть самые оригинальные языковые ключи древних названий.

В статье рассматривается история названия города Алматы. В результате разбора точек зрения, касательно 1000-летнего исторического города, начиная с ученых-миссионеров до сегодняшних ученых, предлагается два разных заключения относительно происхождения названия древнего города Алматы.

Ключевые слова: история языка, ономастика, этимология, полисемия.

D.A. Sadyk

Senior Laboratory Assistant at the A. Baitursynuly Institute of Linguistics,
Almaty, Kazakhstan

HISTORICAL ONOMASTICS IN THE HISTORY OF THE LANGUAGE (Almaty astionym code)

Annotation. Many settlements of the modern Kazakh steppe have their own historical history and motivation. One of the runny nose, one is obvious. Linguistic analysis of the

same toponyms, to determine the historical motive, one has to refer to the history of the language. Especially, using various methods of etymology, one can discover the most original linguistic keys of ancient names.

The article is devoted to the history of the city of Almaty. The 1,000-year-old city from the point of view of mission scientists and the differentiation of the views of today's scholars will lead to two different subjective conclusions.

Key words: history of language, onomastics, etymology, polysemy.

Қазақстанның үлкен шаһарына айналып үлгерген алып қала Алматыны Оңтүстік өңірдің астанасы деп те атап жатады. Сан жылдық тарихы бар бұл мекеннің жақында 1000 жылдығын әлем деңгейінде дүркіретіп атап өттік. Мың-даған зерттеушілер мен ғалымдар қалаға қызығушылық білдіріп, тарихына, географиялық орнына, экономикасы мен әлеуметтік жағдайына қатысты тың деректер жинақтап, қала атауы әлемдік көзге ілікті. Қаланың дәл атауына да қатыс-ты лингвисттер арасында түрлі пікірлер де орын алды. Қайсы-бірін алсаңыз да, өзіндік дәлелдері мен ғылыми тұжырымдары бар, бірақ бәрі бір алманың аңызы болып қала береді де, сол жемістің көлеңкесінде түп тарихи тамыр ескерусіз қалып қоя беретін секілді. Бір жемістің құдіреті алып мекеннің қанат жаюына шынымен себепкер болды ма?! Әрине! Жаратылыс жайлы шежіреде Адам ата мен Хауа ана тарихына көз жүгіртсек «алма» жемісінің де басты кейіпкер болғанын аңғара аламыз. Алматы жайлы сөз тарқатпас бұрын «алма» атауының шығу тарихына көз жүгірткен жөн. Түсіндірме сөздікте «алмаға» мынадай анықтама берген:

АЛМА

1) Раушан гүлділер тұқымдасына жататын көп жылдық жеміс ағашы. АЛМА өсіп тұр.

2) Осы ағаштың басына шығатын жемісі. АЛМА жеді.

3) поэт. Әйел төсі, емшегі. Он сегіз, он тоғызға келгеннен соң, Алмасы өкте бо-лар қол батпаған (Абай).

4) қыз балаларға есім ретінде қойылады. Біріккен тұлғалы есімдер –Алмагүл, Алмақан, Алмажан [1].

Ал көне түркі тілінің сөздігінде (бұдан әрі *КТТС*) «АЛМА – яблоко» деп берілген.

Бірақ бізге керекті бұл емес. «Алма» сөзіндегі «ал» түпкітегіне назар аударар болсаңыз, бұл буынның өзінде де бір семантикалы-мәндік ая жатыр. Біріншіден «ал» – етістік. Ал **ал+ма** болымсыз етістік жұрнағы жалғану арқылы болымсыздық мән үстейтін етістік туындайды. Демек омоним сөз. *КТТС*-де «ал» буынына қатысты қызықты мәлімет берілген. *AL – 1. Алый, ярко-красный, светло-красный, оранжевый. 2. Шелковая ткань светло-красного цвета. [2]*

Алманың сыртқы пішімі домалақ әрі қызыл, алқызыл түстермен үнемі ассоциацияда жүретіні белгілі. Сөздегі алғашқы буын дәл жемістің сипатын беріп, түр-түсін анықтап тұрғанында дау жоқ. Алайда логикалы лингвистиканы алға тартып, омонимдес «алма» сөзінің түп тарихында бір тектің жатқаны да ойландыратын күрделі мәселе. Демек, біз бұл сөздерді омоним деуден гөрі полисемия құбылысына жатқызғанды жөн көрдік. Жоғарыда атап өткен Адам Ата, Хауа Ана шежіресінде келтірілген алма жайлы аңызда былай делінген: Алла Адам Ата мен Хауа Анаға жұмақтағы жемістерді қалағанынша үзіп жеуге рұқсат береді. Тек бір ағаштың жемісін үзуге *тыйым салады* (яғни АЛУҒА рұқсат бермейді). Адам Ата мен Хауа Ананың жұмақтағы рахат өмірін көре алмай, Ібіліс оларды азғыра бастады, ақыры оның

арамзалығын аңғармаған олар тыйым салынған жемістің дәмін татады. Алланың айтқанын орындамай күнәһар болып, жұмақтан жерге қуылған Адам мен оның ұрпақтары содан былай еңбекпен күнелтуге тиіс болады. Алла тағала оларға: «Пәни дүниеге жөнелтемін, өзара өш боласыздар, жерді мекен тұтасыздар», – деп Ібіліспен арадағы жаулықтың да сақталатынын айтып, оған еліктеуден сақ болуды, бақилық өмірде жұмаққа қайту мүмкіндігінің бар екенін ескертті. Киіз кітапта Ібілістің сөзіне ергені үшін әйел анаға берген Алла тағаланың жазасы босану кезіндегі толғақ екен дейді.[3] Ал американдықтар ағылшын тілінде ер адамдардың тамағында болатын кәдікті «adam's apple» дейді. Демек Адам Атаның тамағында тұрып қалған алма деген мағынада болуы керек.

Бәлкі, әуелде алуға болмайтын жеміс болғандықтан АЛМА – ет. пен АЛМА – з.е. арасында полисемиялық құбылыстың бар екені айғақ секілді. Тіл тарихына жүгінер болсақ, әуел баста сөздер қимыл атауын білдірген және синкретті қызмет атқарған, яғни қимыл атауы зат есім рөлінде де сын, сипат атауларының орнына да қолданылған. Демек біз пайда болған қимыл атауы-нан жеміс атауы түзілген деп тұжырымдаймыз. Бірақ бұл тек логикалы-тарихи лингвистиканың аясында қалып қоятын тұжырым деп есептейміз.

Кеңес Одағы жылдары қала атауы Алма-Ата болып өзгертілді, 1921 жылдан 1997 жылға дейін Алма-Ата Қазақстан астанасы болды. 1993 жылы тәуелсіздік туралы Ата Заң қабылданған сәттен бастап, бұрынғы Верный, одан кейінгі Алма-Ата–Алматы деп өзгертілді.

Тарихта қазіргі қала орнын 9-10 ғасырларда егіншілер мен жер өңдеушілердің қонысы болған деп пайымдайды. Жері құнарлы әрі ерте замандардағы тастан, сүйектен жасалған құрал-саймандардың табылуына байланысты айғақтайды. Қаланың ішінде Үлкен Алматы және Кіші Алматы өзендері ағады. Өзен атаулары да осымен тығыз байланысты. Бұл кезеңдегі елді мекен атауын нақты айту қиын. Ал археологтар қазба жұмыстарын жүргізген қоныстарға Теренқара, Бұтақты деп ат қойды. «Қала – «алма жемісінің отаны» болғандықтан Алматы аталған деген пікір Ғ.Қоңқашбаев [3.], А.Әбдірахмановтың [4.] еңбектерінен кездеседі. Е.Қойшыбаев «-ты қосымшасын өз алдына жеке компонент – көне түр, тау ұғымын беретін ту тұлғасының келе-келе, қазақ тілі базасында, -ту немесе -ты формасын қабылдауы. Бұл – заңды құбылыс» [5, 45 б.],– деген пікір айтады. Телғожа Жанұзақов Алматы өлкесінің дерегі жөнінде бұл орданың 1921 жылдан бастап Алма-Ата аталған атауын тереңірек жазған. Оның пікірінше «жұрттың айтып та, жазып та жүргеніндей, Алма-Ата қазақ тіліндегі Алматы атының бұрма-ланып жүрген орысша транскрипциясы емес және оның орысша баламасы «отец яблок» та емес. Бұл 18 ғасырда өмір сүрген Алма ата, қазақтың «Мичурині» атанған кісі есімі. Алма ата жүздеген сүйекті өсімдіктерді будандастырып, алманың жаңа сорттарын шығарған және шипагерде болған кісі [6]. Ғалым Алма-Ата аталуының себебі – сол кездегі зиялылар Алма атаны құрмет тұтудан болу керек деген пайымдауға келді. Ғалымның пікірі кейбір тарихи жайттарды жоққа шығаруы да мүмкін. Дегенмен профессор Телғожа Жанұзақовтың адам атауына байланысты қойылған топонимдік атау деп түйіндеуінде де үлкен мән жатыр. Қазір әйгілі «Есентай» жағалауының да кісі есіміне байланысты қойылғанын, «Медеу» мұз айдынының да әуелде антропонимдік негізі болғанын жоққа шығара алмаймыз. Демек ғалымның айтар сөзінде үлкен тарихи факт болуы мүмкін деген түйінге келеміз. Алайда тарихқа жүгінетін болсақ, 8-13 ғасырлар аралығында сауда мен қала мәдениетінің дамуында

үлкен өзгерістер болды. Қазіргі Алматы қаласының орнында бірнеше тұрақтар табылған. Археологтарды қызықтырып отырған қазіргі әскери институт орналасқан жердегі тұрақтар. Бартольдтың жазуы бойынша бұл жерден архитектор В. П. Гурдэ ескі керамикалар мен қола құралдарды тапқан. Құрылысшылардың айтуы бойынша әлі де табылып жатыр. Ал 1980 жылы осы мандағы ескі тұрақта шеберхана ішінен темір, балта, темір ұсталарының құрылғылары табылған. Осы шеберханадағы археологтарды таң қалдырған «*алмату*» дейтін жазуы бар күміс тиындар.

Следует отметить, топоним *almatū* впервые встречается в источниках первой половины XVI в. — «Бабур-наме» Захир ад-дина Бабура (1483-1530) и «Та'рих-и Рашиди» Мирзы Мухаммада Хайдара (убит в 1551г.) [8]. Бірақ «Бабыр нама» мен «Тарих-и Рашиди» еңбектерінде нақты қазіргі Алматы мекені туралы локальды фактілер айтылмайды. Тек Әмір Темір жорықтары барысында аталып өтеді. Демек, біздің басты дәлел болып отырған археологиялық базамыз – күміс монеталардың табылуы. Ал қала атауына келіп қосылған қазіргі «*ты*» формасында семантикалық ая бар ма деген сұраққа жауап беру өте қиын. Дегенмен ғалым Е.Қойшыбаев, И. Жеменей пікірлерін қолдай отырып, мынандай екі гипотеза ұсынамыз:

1. Қазақ халқы ертеден ат қойып, айдар тағуға, әрі әр мекен атауын жан-жануар, өсімдік, табиғаттың түрлі құбылыстарына балап, қазақи метафоралар жасап шығара білген шебер халық болғандықтан «Алмату – тарихи коды Алматау», яғни «алмаға ұқсас тау» (мыс: Қаратау, Ақтау, Тастау т.б) деп тұжырымдаймыз;

2. Көп тарихи-географиялық деректер тау етегінде жабайы алмалардың түрлі сорттары өскендігін әрі осы мекен алмаға бай өлкелердің бірі болғандығын дәлелдеп беріп отыр. Демек тау етегінде өскен алмалардың алуан түрлілігіне байланысты немесе алмадан үйілген шаһар, тау дейтін метафоралық семаға сәйкес келеді деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 1-том. Алматы: «Арыс» баспасы. – 752 б.
- [2] Древнетюркский словарь. Академия Наук СССР. – Ленинград, 1969. – С. 677.
- [3] Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины: автореф. ... канд. географ. наук – Алма-Ата, 1949. – 23 с.
- [4] Әбдірахманов А. Қазақстан этнонимикасы. А., 1979. – 127 б.
- [5] Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.
- [6] Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 524 б.
- [7] Tārīkh-i Rashīdī. Mīrẓā Muhammad Haydar Dughlat (905-957 A.H.). Ed. By Dr. ‘Abbāsquṭī Ghaffārī Fard. Tehran, 2004 (на перс. языке).
- [8] Хуршудян Э. «Чагатайская монета XIII века (часть I-II).